EL CINEMA DOCUMENTAL SOBRE LES BRIGADES INTERNACIONALS DURANT LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA (1936-1939)

MAGÍ CRUSELLS
Universitat de Barcelona

Espanya fins el 18 de juliol de 1936 no formava part de l'àrea d'influència de les potències europees: l'Alemanya nazi, la Itàlia de Mussolini, la Unió Soviètica, Anglaterra i França. Però en qüestió de poques setmanes la situació canvià de forma radical, degut a l'esclat de la Guerra Civil, Espanya entrà a formar part de les preocupacions, en major o menor grau, de les potències europees. No solament això, sinó que va dividir l'opinió pública d'aquests països provocant adhesions i contracops apassionats.

El primer d'agost de 1936 el Govern francès plantejà a anglesos i italians la necessitat de no intervenció en els afers espanyols, amb la finalitat d'evitar complicacions internacionals que poguessin arribar a ser perjudicials en un futur. El dia 3 d'agost la consulta es va fer extensiva a Berlin. A principis de setembre s'havien adherit a la petició francesa, a més d'Alemanya, Anglaterra, Itàlia i la Unió Soviètica, Albània, Àustria, Bèlgica, Bulgària, Dinamarca, Estònia, Finlàndia, Grècia, Holanda, Hongria, Irlanda, Iugoslàvia, Letònia, Lituània, Luxemburg, Noruega, Polònia, Portugal, Romania, Suècia, Turquia i Txecoslovàquia[1]. Es va crear un Comitè de No-Intervenció, amb seu a Londres, que s'encarregaria de fer complir la prohibició de l'exportació i el trànsit cap a Espanya d'armament i material bèl.lic. Per tothom és conegut com els tres països governats dictatorialment, Alemanya, Itàlia i la Unió Soviètica, ajudaren a un bàndol o altre.

Al mes de setembre Willi Muenzenberg, cap de propaganda de la Internacional Comunista (Komintern) a Europa occidental, viatjà a Moscou amb la idea de recolçar la proposta del secretari general del Partit Comunista francès, Maurice Thorez, que defensava l'ajut a la República espanyola a través de la creació d'un grup de voluntaris reclutats internacionalment pels partits comunistes estrangers. A finals de setembre, el comitè central del Partit Comunista italià es va reunir a París essent presents comunistes francesos i un representant del Komintern en el PCE, Vittorio Codovila. Tots arribaren a la conclusió que era necessari crear una columna de voluntaris antifascistes italians per combatre a Espanya. Al cap d'un parell de dies, el comitè executiu del Komintern va pendre la decisió de formar sota la seva autoritat una sèrie de columnes internacionals per lluitar per la República. El Ministeri de Defensa soviètic es va interessar pel projecte, per la senzilla raó de que ja existia un precedent d'aquella força internacional en l'exèrcit

soviètic durant la Guerra Civil russa (1918-1922)[2]. A més molts exiliats alemanys i italians desitjaven que es produís una autèntica guerra contra el feixisme[3]. Molts voluntaris consideraven la batalla que hi havia a Espanya com el primer pas en la lluita per vèncer l'enemic dels seus propis països.

A partir d'aquest moment, la tasca principal del Komintern fou la de formar les Brigades Internacionals. L'oficina central d'enrolament va ésser a París. Karol Swierczewski, coronel polac al servei dels soviètics, conegut pel nom de Walter[4], fou un conseller militar a la seu central de París. Els primers voluntaris arribaren a Albacete, base central de les Brigades Internacionals, a mitjan del mes d' octubre de 1936.

Els dos bàndols en lluita, republicans i nacionals, no solament volien mobilitzar els cossos sinó també els esperits a través de la propaganda: periòdics, revistes, programes de ràdio... i pel.lícules. La propaganda tenia un triple objectiu: desmoralitzar a l'enemic, convèncer als neutrals i reforçar la combativitat de la pròpia opinió pública. A la zona republicana, a diferència de la nacional, existia una infraestructura cinematogràfica (estudis i laboratoris) i, a més, es van crear noves empreses productores per iniciativa de partits i organitzacions sindicals. El PCE junt amb la CNT-FAI foren els més actius en quant a producció cinematogràfica es refereix[5].

L'*Alianza de Intelectuales Antifascistas para la Defensa de la Cultura*, creada a 1935, fou una organització cinematogràfica de dependència comunista no confessada[6]. Un bon nombre de les seves produccions van ésser dedicades a la defensa de Madrid en la que van estar implicades les Brigades Internacionals amb les que les unien vincles ideològics. Quan encara no feia un mes escàs que els primers voluntaris havien arribat a Albacete, el 2 de novembre foren enviats a la reraguarda de Madrid la XIè i XIIè Brigada per defensar la capital espanyola de l'atac nacional. Aquestes lluites quedaren reflectides a dos documentals produïts per l'*Alianza de Intelectuales Antifascistas para la Defensa de la Cultura* a 1936: **Defensa de Madrid** i **España 1936**. Aquestes pel.lícules tenen com objectiu estimular la defensa de Madrid davant la proximitat de les tropes nacionals. Especialment molts durs foren els enfrontaments a la Ciutat Universitària on cada pam conquerit a l'enemic valia el seu preu en or. Aquest combats aferrissats estan plasmats al documental britànic **The defence of Madrid** (1936) al qual apareixen imatges de diversos combatents de les Brigades Internacionals, entre els que es distingueix als alemanys Hans Beimler i Ludwig Renn. En un altre documental, **La Ciudad Universitaria**, però aquesta vegada produït dos anys més tard pel Departament Nacional de Cinematografia de l'Espanya franquista, també apareixen escenes dels primers enfrontamennts de les tropes nacionals amb les Brigades Internacionals per la conquesta de la Ciutat Universitària. Precisament, en un nou documental produït pel mateix departament i del mateix any, titulat **Prisioneros de guerra**, es mostra la vida dels presos de guerra capturats pels nacionals, molts dels quals són membres de les Brigades Internacionals, els quals apareixen cantant cançons populars espanyoles durant el seu temps lliure. Els malalts i ferits es recuperen al balneari de Liérganes

(Santander), convertit en sanatori, mentre que els mutilats estan en l'antic Palau de Lerma (Santander).

A la pel.lícula **Brigadas Internacionales** (1936) apareixen membres de les mateixes en un acte amb el general Miaja, cap de l'Estat Major Central, traslladant-se cap a la serra de Guaderrama i a les trinxeres del front frenant l'avanç nacional. En el front de Guadalajara, participà la XIIè Brigada des del 28 de decembre de 1936 fins la seva retirada el 5 de gener de 1937. La lluita finalitzà el 16 de gener, moment en que les línees del sector nord de la capital quedaren fixades fins el final de la guerra.

En 1937 l'*Alianza de Intelectuales Antifascistas* produeix per la Subsecretaria de Propaganda, al davant de la qual estava Luis Buñuel, la pel.lícula **España leal en armas (Espagne 1936)**. Aquest film de muntatge, destinat principalment per a la difusió a l'estranger, fa un resum des del inici de la Guerra Civil fins el desenvolupament de la mateixa en decembre de 1936. D'aquest documental existeix un muntatge posterior a la Segona Guerra Mundial, de producció italiana, que comenta la participació de brigadistes internacionals italians a Espanya[7]. Precisament, una unitat especial d'artilleria de les Brigades Internacionals portà el nom d'Antonio Gramsci com a homenatge al fundador del Partit Comunista italià, la mort del qual es produí al 1937[8].

Des del 9 de març de 1937 la XIè i XIIè Brigades participaren a la batalla de Guadalajara vencent, al final, a les tropes enviades per Mussolini. Imatges d'aquesta batalla apareixen a la pel.lícula **Spanish Earth (Tierra española)** (1937) de Joris Ivens. En aquesta batalla lluitaren soldats italians a les dues parts. A la zona republicana es distingueixen a Randolfo Pacciardi, Pietro Nenni i Ilio Barontini, que pertenecien al Batalló Garibaldi de les Brigades Internacionals.

En 1937 les ajudes estrangeres que rebien els dos bàndols era una cosa assumida pels diferents països. Al volum III, el número 13, de la important sèrie nord-americana **The March of Time**, que porta per títol **Rehearsal for war in Spain** s'inclouen imatges de les Brigades Internacionals com prova de l'ajut que va rebre el Govern republicà. Aquell mateix any, Jerry O'Connor i John Fitzell, congressistes nord-americans, visitaren la zona republicana. El documental republicà **Norteamérica en España** (1937) inclou imatges de la seva estada a Albacete, ciutat que era el quarter general de les Brigades Internacionals, i de la celebració, a la mateixa ciutat, del primer aniversari de la seva arribada a terres espanyoles. **Comisión americana** (1937), produïda per Film Popular, recull imatges sobre l'arribada a l'Espanya republicana d'una comissió nord-americana i la seva visita als membres de la Brigada Lincoln en el front de Madrid. Paul Robeson, actor i cantant i membre del Partit Comunista dels Estats Units visità durant el Nadal de 1937 els fronts de Madrid i Terol. El documental **Cantando en las trincheras** (1938) de l'*Alianza de Intelectuales Antifascistas* recull alguna de les cançons que Robeson cantà a membres de les Brigades Internacionals durant la seva estada. La seva visita a Barcelona quedà reflectida en un noticiari d'**Espanya al dia**[9] de l'any 1938 que portà per títol **Paul Robeson a Barcelona.**

Visit to the International Brigade (1938) era un breu reportatge, desaparegut a l'actualitat[10] que, segons el seu productor Ivor Montagu, mostrava el viatge del responsable comunista britànic Harry Pollit per inspeccionar en el front de Brunete el batalló britànic de les Brigades Internacionals. Intentant alleujar el front Nord, els republicans atacaren Brunete, a l'oest de Madrid, conquerint-lo el 6 de juliol de 1937. Participaren les Brigades XIè, XIIè, XIIIè i XVè. El 25 de juliol els nacionalistes tornaren a recuperar Brunete.

18 de julio en Madrid (1937) és un reportatge dels actes celebrats a la mateixa ciutat amb motiu de cumplir-se el primer aniversari de l'esclat de la guerra. Als actes participaren alguns membres de les Brigades Internacionals.

Terol, des de l'inici de la guerra, havia estat sota control de les tropes nacionals. El 15 de decembre de 1937, els republicans iniciaren una batalla per recuperar Terol en la que participaren les Brigades XIè, XIIIè i XVè. El 8 de gener de 1938 els republicans van prendre Terol, però el dia 22 de febrer tornà a estar en poder franquista. Al documental **Guerra en la nieve** (1937), produït per l'Alianza de Intelectuales Antifascistas, es mostren les dures condicions climatològiques en les que lluitaven els dos bàndols durant la contraofensiva nacional.

Existeixen un parell de films que reflecteixen la vida de diversos membres de les Brigades Internacionals a la reraguarda. A **Carroza conmemorativa** (1937), s'inclouen imatges d'un festival pro-cultura infantil organitzat per ells a Paterna (València). **Guardería infantil de la XI Brigada** (1938) té com tema donar a conèixer al públic aquest establiment creat per brigadistes.

Un total de 35.000 voluntaris formaren les Brigades Internacionals, encara que a Espanya mai va haver més de 15.000. Uns 10.000 van morir[11]. **Entierro del general Lukas** (1937) és un noticiari d'**España al día** que inclou imatges de l'enterrament del general búlgar Paul Lukas a València mort al front d'Aragó el juliol de 1937. Van assistir, entre altres, Juan Negrín, Álvarez del Vayo, Luigi Longo i Hans Khale.

Entre el 22 de setembte i el 10 d'octubre de 1938 tots els membres de les Brigades Internacionals són rellevats i enviats a la reraguarda. Poc després, el Govern republicà decideix la seva retirada definitiva. En **Festa de confraternitat entre el poble i el nostre exèrcit** (1938), produït per Laya Films, s'observa un homenatge a un grup de voluntaris estrangers que tornen al seu país abans de la repatriació de tots els voluntaris estrangers. Entre 1937 i 1938 el noticiari **Espanya al dia** s'editä en francès i anglès per a la seva difusió a l'estranger. **The Internacional Brigades are leaving in Republican Spain** (1938) mostra en imatges els actes d'acomiadament de les Brigades Internacionals a la caserna de Pins del Vallès i la desfilada que tingué lloc a Barcelona amb la presència de diverses autoritats civils (Azaña, Negrín i Companys) i militars (Rojo i Líster). **Voluntarios de la libertad** (1938) és un reportatge sobre els actes oficials d'acomiadament celebrats el 28 d'octubre a Barcelona: una desfilada dels brigadistes i una recepció amb banquet que inclou discursos del Govern republicà i de l'Estat Major

a membres de les Brigades. **Viva la libertad** (1938) és un documental sobre el comiat privat que el Cap del Govern de la República, Juan Negrín, va oferir als caps i comissaris polítics de les Brigades al Castell de Vic (Barcelona) el 29 d'octubre, incloent discursos de Juan Negrín i André Marty, organitzador de les Brigades Internacionals. **Despedida de la Brigada Dombrowski** (1938) és un altre film dels actes d'acomiadament que el PCE va fer als membres que havien sobreviscut de la mateixa el 31 d'octubre. **Banquete de la UGT a los combatientes** (1938) mostra el comiat que el sindicat va brindar a una representació de les Brigades Internacionals a finals de l'any 1938.

Fins l'acabament de la guerra, l'1 d'abril de 1939, a la zona republicana es van produir solament dos reportatges[12] i en cap d'ells hi ha referències a les Brigades Internacionals.

Una vegada finalitzat el conflicte espanyol la participació dels brigadistes ha sigut tractada en documentals, fets a base d'imatges filmades durant la guerra[13], o en pel.lícules de ficció[14].

FILMOGRAFIA

1936:

BRIGADAS INTERNACIONALES
Espanya. Zona republicana
Sense dades tècniques
Duració conservada: 5'58"(Incomplerta)

DEFENCE OF MADRID, THE
Gran Bretanya
Producció: Montagu
Guió, direcció i muntatge: Ivor Montagu
Fotografia: Norman McLaren i Ivor Montagu
Blanc i negre i escenes en kodachrome
360 metres en 16 mil.límetres

DEFENSA DE MADRID
Espanya. Zona republicana.
Producció: Socorro Rojo Internacinal amb la col.laboració de
l'Alianza de Intelecctuales Antifascistas para la Defensa de la Cultura
Direcció: Angel Villatoro
Tècnic: "Capitán"
So: Fono España

Rètols i dibuixos: Eugenio Vega «Yes»
Duració conservada: 21'

ESPAÑA 1936
Producció: Alianza de Intelectuales Antifascistas
Guió i direcció: Fernando G. Mantilla
Ajudant de direcció: Antonio del Amo
Fotografia: Serafín Rodríguez i Antonio Martínez
Muntatge: Angel del Río
Estudios: CEA (Madrid)
Duració: 20'

1937:

CARROZA CONMEMORATIVA
Espanya. Zona republicana
Producció: Laya Films
Duració: 8'

COMISIÓN AMERICANA
Espanya. Zona republicana
Producció: Film Popular
Duració: 9'

18 DE JULIO EN MADRID
Espanya. Zona republicana
Producció: Film Popular
Duració: 20'

ENTIERRO DEL GENERAL LUKAS
Espanya. Zona republicana
Producció: Film Popular
Sense dades tècniques

ESPAÑA LEAL EN ARMAS (ESPAGNE 1936)
Espanya. Zona republicana
Producció: Luís Buñuel per la Subsecretaria de Propaganda
Direcció: Jean-Paul Le Chanois
Fotografia: diversos càmeres, entre ells Roman Karmen

Muntatge: Jean-Paul Le Chanois
Comentaris: Luís Buñuel i Pierre Unik
Duració: 34'30"

NORTEAMÉRICA EN ESPAÑA
Espanya. Zona republicana
Produccció: Film Popular
Duració: 6'30"
Sense dades tècniques

REHEARSAL FOR WAR IN SPAIN
Estats Units
Productor i director: Louis de Rochemont
Duració: 7'

SPANISH EARTH (TIERRA ESPAÑOLA)
Estats Units
Producció: Contemporary Historians Inc., per a Prometheus
Pictures Company, de Nova York
Idea, guió i direcció: Joris Ivens
Fotografia: John Fernhout i Joris Ivens
Comentaris: Ernest Hemingway
Música: Marc Blizstein i Virgil Thompon
So: Irving Reiss
Muntatge: Helène van Dongen
Duració: 89'

1938:

BANQUETE DE LA UGT A LOS COMBATIENTES INTERNACIONALES
Espanya. Zona republicana
Producció: UGT, per a Film Popular
Duració: 8'
Sense dades tècniques

CANTANDO EN LAS TRINCHERAS
Espanya. Zona republicana
Producció: Alianza de Intelectuales Antifascistas, per a Film Popular
Duració: 10'
Sense dades tècniques

CIUDAD UNIVERSITARIA, LA
Espanya. Zona nacional
Producció: Departamento Nacional de Cinematografia
Guió i direcció: Edgar Neville
Fotografia: Enrique Guerner
Duració: 10'

DESPEDIDA A LA BRIGADA DOMBROWSKI
Espanya. Zona republicana
Producció: Film Popular
Duració: 8'
Sense dades tècniques

FESTA DE CONFRATERNITAT ENTRE EL POBLE I EL NOSTRE EXÈRCIT
Espanya. Zona republicana
Producció: Laya Film
Duració: 10'
Sense dades tècniques

GUARDERÍA INFANTIL DE LA XI BRIGADA
Espanya. Zona republicana
Producció: Film Popular
Sense dades tècniques

GUERRA EN LA NIEVE
Espanya. Zona republicana
Producció: Alianza de Intelectuales Antifascistas, per a Film Popular
Guió, fotografia, muntatge i direcció: Arturo Ruiz-Castillo
Música: Jesús García Leoz
Duració: 10'

INTERNATIONAL BRIGADES ARE LEAVING IN REPUBLICAN SPAIN, THE
Espanya. Zona republicana
Producció: Laya Films i Film Popular
Sense dades tècniques

PAUL ROBESON A BARCELONA
Espanya. Zona republicana
Producció: Laya Films
Sense dades tècniques

PRISIONEROS DE GUERRA
Espanya. Zona nacional
Producció: Departamento Nacional de Cinematografía
Guió i direcció: Manuel Augusto García-Viñolas
Fotografia: Enrique Guerner
Veu i muntatge: Joaquín Reig
Duració: 20'

VISIT TO THE INTERNATIONAL BRIGADE
Gran Bretanya
Productor: Ivor Montagu
Sense dades tècniques

VIVA LA LIBERTAD
Espanya. Zona republicana
Producció: Cinema Español de la Subsecretaría de Propaganda
Duració: 7'
Sense dades tècniques

VOLUNTARIOS DE LA LIBERTAD
Espanya. Zona republicana
Sense dades tècniques ni de producció

NOTES I REFERÈNCIES:

(1) VIÑAS, Angel. "El impacto internacional del estallido de la guerra", en **La Guerra Civil.** *Vol. 8: El impacto en el mundo.* Madrid: Historia 16, 1986, p. 6.
(2) THOMAS, Hugh. **La Guerra Civil española.** Vol. 2. Madrid: Urbión, 1979, p. 361.
(3) DELPERIE DE BAYAC, Jacques. **Las Brigadas Internacionales.** Madrid: Júcar, 1980, p. 16.
(4) Apareix com el general Goltz, en el film basat en la novel.la d'Ernest Hemingway **Por quién doblan las campanas** (1943, dir. Sam Wood).
(5) CAPARRÓS LERA, José María. **El cine republicano español: 1931-1939.** Barcelona: DOPESA, 1977, p. 157.
(6) GUBERN, Román. **1936-1939: la Guerra de España en la pantalla.** Madrid: Filmoteca Española, 1986, p. 22.
(7) La versió que es va tenir l' oportunitat de veure durant l'estiu de 1986 al cicle que la Filmoteca Española dedicà al 50è aniversari de l'esclat del conflicte va ser la francesa no pas la italiana.
(8) CASTELLS, Andreu. **Las Brigadas Internacionales de la Guerra de España.** Barcelona: Ariel, 1974, p. 475.

(9) **Espanya al dia** fou un noticiari que començà a editar-se a principis de 1937. En una primera etapa fou produït conjuntament per Laya Films i Films Popular, que es responsabilitzaven de les versions catalana i castellana, respectivament. Laya Films, productora del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, transmitia les notícies des d'una perspectiva nacionalista, mentre que Film Popular, productora promuguda pel PCE, buscava reflectir les idees polítiques d'aquest partit. Vid. CAPARRÓS LERA, J.M. i BIADIU, Ramon. **Petita història del cinema de la Generalitat: 1932-1939**. Barcelona: Robrenyo, 1978.

(10) GUBERN, R. **Op. cit.**, pp. 64-65.

(11) DELPERRIE DE BAYAC, J. **Op. cit.**, pp. 324-325.

(12) CAPARRÓS LERA, J. M. **Op. cit.**, p. 251.

(13) Val la pena destacar que quasi trenta anys després, el documentalista Frédéric Rossif inclouria en la seva visió de la Guerra Civil espanyola, **Mourir à Madrid** (1963), alguns passatges sobre les Brigades Internacionals; film de muntatge que seria «contestat» per Mariano Ozores, amb **Morir en Madrid** (1965), per encàrrec del Govern de Franco (que prohibí el documental de Rossif i inclús protestà a nivell d'Ambaixades. Per obtenir més documentació, cfr. FERNÁNDEZ CUENCA, Carlos. **La Guerra de España y el Cine**, I. Madrid: Nacional, 1972, pp. 427-441 i GUBERN, R. **Op. cit.**, pp. 131-136).

(14) Un exemple el tenim en la pel.lícula de ficció espanyola **España otra vez** (1968, dir. Jaime Camino) a on s'evocaria la vida d'un membre de la Brigada Lincoln. En el guió del film col.laboraria el també ex-brigadista Alva Bessie. Vid. així mateix FERNÁNDEZ CUENCA, C. **Op. cit** , pp. 401 i 408, i GUBERN, R. **Op. cit.**, pp. 161-164.